

Ὁ κ. κριτῆς περὶ τούτων οὐδὲν λέγει. Ἠρκέσθη μόνον νὰ κακίση τὰ διηγημάτια καὶ μυθάρια ταῦτα ὡς πολλὰ καὶ τὰς τιμωρίας ὡς σκληράς· ἠρκέσθη νὰ ὑποδείξῃ τὴν πρὸς αὐτὰ ἀπαρέσκεϊάν του καὶ νὰ χαρακτηρίσῃ αὐτὰ ὡς ἀφαιροῦντα τὴν χαρὰν καὶ τὴν εὐθυμίαν τῶν παιδῶν· ἠρκέσθη νὰ ἀναγράψῃ ἐν τῇ ἐκθέσει αὐτοῦ τὴν συγκίνησιν, ὑφ' ἧς ἡ τρυφερὰ αὐτοῦ ψυχὴ κατελήφθη μόλις ἀναλογισθεῖσα ὅτι ἦτο φόβος μήπως — τῶν ἐμῶν βιβλίων μὴ καταδικαζομένων — αἱ ἀπαλοὶ παῖδες θλίψῃς καὶ ἀνίας μάλλον ἐκ τῆς τοῦ βιβλίου τούτου ἀναγνώσεως θὰ ἀποκομίζωνται, καὶ ἐσιώπησε. Τὸ ἔργον αὐτοῦ ἐτελείωσε· τὸ βιβλίον κατεδικάσθη εἰς ἀφανισμόν, ὡς ἐκ προκαταβολῆς ἦτο προαποφασισμένον καὶ προὔπεσχημένον, καὶ τοῦτο ἀρκεῖ. Περὶ ἐπιστήμης καὶ δικαιοσύνης καὶ εὐσυνειδησίας καὶ σεβασμοῦ πρὸς τὸ δημόσιον καὶ στοργῆς πρὸς τοὺς μικροὺς παῖδας τοῦ ἔθνους αὐτοῦ αὐτὸν τί τὸν μέλλει. Ἄν πᾶσαι αἱ γνῶμαι αὐτοῦ εἶναι ἐσφαλμέναι, ἂν πᾶσαι αἱ ἀποφάνσεις αὐτοῦ εἶνε ἀποβράσματα ἀμαθείας συρφετώδους καὶ περικαλύμματα κακονοίας ἀσυνειδήτου, τί πρὸς αὐτόν; Ἐδῶ εἶνε Ἑλλάς! Ἑλλάς τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ἐπονειδίστως πονηροκρατουμένη, ἀφ' ἧς ἀπὸ πολλοῦ ἤδη χρόνου καὶ νόμος καὶ δικαιοσύνη καὶ αἰδῶς ἀπέπτησαν, ἐγκαταλιπόντα τὴν θέσιν αὐτῶν εἰς τὴν αὐθαιρεσίαν, τὴν παρανομίαν, τὴν ἀναίδειαν καὶ τὴν ἀναισχυντίαν! Ἐδῶ ἀπὸ πολλοῦ ὁ βίος ἡμῶν εἶνε κυκλωπικὸς καὶ ἡ πολιτεία ἡμῶν λαιστρυγονική. Ἐδῶ ἕκαστος ἐμπήγει τοὺς ὄνυχάς του, ὅταν δύναται καὶ ὅσον δύναται βαθύτερον εἰς τὰς σάρκας τοῦ ἑτεροδοξοῦντος ἢ τοῦ προσωπικοῦ του ἐχθροῦ, κατασπαράσσει αὐτόν καὶ οὐδένα λόγον οὐδαμοῦ ἔχει νὰ δώσῃ.

Ἐν τούτοις ἐπανέλθωμεν, ὅπως καταδειχθῇ οὐχὶ πλέον ἡ ἀμάθεια καὶ ἡ ἀσυνειδησία τοῦ ἡμετέρου κ. κριτοῦ, ἀλλ' ἡ ἐπιστημονικότης καὶ ἡ εὐσυνειδησία, μεθ' ἧς εἶνε συντεταγμένα τὰ ὑπ' αὐτοῦ κακιζόμενα Ἑλληνικὰ ταῦτα ἀναγνωστικὰ βιβλία.

Περὶ τῆς ὑψίστης παιδευτικῆς δυνάμεως, ἣν ἔχει ἡ παρὰ τὸ ἀγαθὸν παράθεσις καὶ τοῦ κακοῦ, ἡ παρὰ τὰ διηγήματα περὶ τοῦ ἀγαθοῦ παράθεσις καὶ τῶν διηγημάτων περὶ τοῦ κακοῦ, ἡ γνῶσις καὶ τοῦ κακοῦ μετὰ τῆς γνώσεως τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἡ γνῶσις ὅτι τὸ κακὸν τιμωρεῖται, πλείστοι, καὶ μὰ τὴν ἀλήθειαν καὶ ὀλίγον τι σοφώτεροι τοῦ ἡμετέρου κ. κριτοῦ ἐλάλησαν.

Λέγει ὁ Ἀριστοτέλης: «Ἡ μάθησις διὰ τὸ ἀντικεῖσθαι μᾶλλον» 1).

Λέγει ὁ Πλούταρχος: «Αἱ πασῶν τελειόταται τεχνῶν, σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη καὶ φρόνησις, οὐ καλῶν μόνον καὶ δικαίων καὶ ὠφελίμων, ἀλλὰ καὶ βλαβερῶν καὶ αἰσχυρῶν καὶ ἀδίκων κρίσεις οὔσαι, τὴν ἀπειρίαν τῶν κακῶν καλλωπιζομένην ἀκακίαν οὐκ ἐπαινοῦσιν, ἀλλ' ἀβελτηρίαν ἠγοῦνται καὶ ἄγνοιαν ὧν μάλιστα γινώσκειν προσήκει τοὺς ὀρθῶς βιωσομένους. Οἱ μὲν οὖν παλαιοὶ Σπαρτιᾶται τοὺς εἰλωτας ἐν ταῖς ἐορταῖς πολὺν ἀναγκάζοντες πίνειν ἄκρατον εἰσῆγον εἰς τὰ συμπόσια, τοῖς νέοις οἷόν ἐστι τὸ μεθύειν ἐπιδεικνύντες 2). ἡμεῖς δὲ τὴν μὲν ἐκ διαστροφῆς ἐτέρων ἐπανόρθωσιν οὐ πάνυ φιλόκνηρον οὐδὲ πολιτικὴν ἠγοῦμεθα, τῶν δὲ κεχρημένων ἀσκεπτότερον αὐτοῖς καὶ γεγονότων ἐν ἐξουσίαις καὶ πράγμασι μεγάλοις ἐπιφανῶν εἰς κακίαν οὐ χεῖρον ἴσως ἐστὶ συζυγίαν μίαν ἢ δύο παρεμβαλεῖν εἰς τὰ παραδείγματα τῶν βίων, οὐκ ἐφ' ἡδονῆ, μὰ Δία, καὶ διαγωγῇ τῶν ἐντυγχανόντων ποικίλλοντας τὴν γραφήν, ἀλλ' ὥσπερ Ἰσμηνίας ὁ Θηβαῖος ἐπιδεικνύμενος τοῖς μαθηταῖς καὶ τοὺς εὖ καὶ τοὺς κακῶς αὐλοῦντας εἰώθει λέγειν «Οὕτως αὐλεῖν δεῖ» καὶ πάλιν «Οὕτως αὐλεῖν οὐ δεῖ», ὁ δ' Ἀντιγενίδης καὶ ἥδιον ᾤετο τῶν ἀγαθῶν ἀκροᾶσθαι τοὺς νέους αὐλητῶν, ἐὰν καὶ τῶν φαύλων πείραν λαμβάνωσιν, οὕτω μοι δοκοῦμεν καὶ ἡμεῖς προθυμότεροι τῶν βελτιόνων ἔσεσθαι καὶ θεαταὶ καὶ μιμηταὶ βίων, εἴ μὴδὲ τῶν φαύλων καὶ ψεγομένων ἀνιστορήτως ἔχοιμεν» 3).

Λέγει ὁ Θεόφραστος: «Ἐγὼ γάρ, ὦ Πολύκλεις, συνθεωρήσας ἐκ πολλοῦ χρόνου τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, καὶ βεβιωκὸς ἔτη ἐννεήκοντα ἐννέα, ἔτι δὲ ὠμιληκῶς πολλαῖς τε καὶ παντοδαπαῖς φύσεσι, καὶ παρατεθεαμένος ἐξ ἀκριβείας πολλῆς τοὺς τε ἀγαθοὺς τῶν ἀνθρώπων καὶ τοὺς φαύλους, ὑπέλαβον δεῖν συγγράψαι ἅ ἐκάτεροι αὐτῶν ἐπιτηδεύουσιν ἐν τῷ βίῳ. Ἐκθήσω δὲ σοι κατὰ γένος ὅσα τε τυγχά-

1) Ἀριστοτέλης, Ῥητορική 1412, 6, 22.

2) Τὸ αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ: Πλούταρχος τὰ παλαιὰ τῶν Λακεδαιμονίων ἐπιτηδεύματα, 239 A — Περὶ ἀοργησίας 455 E. Περὶ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν πρὸς τοὺς Στωϊκοὺς 1067 E. — Βίος Λυκούργου κ. 28. Ἔτι Ἀθηναῖος 14, 21. Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, Παιδαγωγός, 3, 8, ἐκδ. Potter σελ. 279. Παρόμοιον τι καὶ ὁ Πολύβιος 3, 63, 2: Ἀννίδας.. μετὰ ταῦτα προελθὼν αὐτὸς τούτου χάριν ἔφη παρειαγεῖν τοὺς αἰχμαλώτους, ἐν' ἐπὶ τῶν ἀλλοτρίων συμπτωμάτων ἐναργῶς θεασάμενοι τὸ συμβαῖνον βέλτιον ὑπὲρ τῶν σφίσι παρόντων βουλευώνται πραγμάτων.

3) Πλούταρχος ἐν βίῳ Δημητρίου κεφ. 1, σελ. 888 889.

νει γένη τρόπων τούτοις προσκείμενα καὶ ὄν τρόπον τῆ οικονομία χρώνται. Ὑπολαμβάνω γάρ, ὡς Ποκύκλεις τοὺς υἱοὺς ἡμῶν βελτίους ἔσεσθαι, καταλειφθέντων αὐτοῖς ὑπομνημάτων τοιούτων, οἷς παραδείγμασι χρώμενοι αἰρήσονται ταῖς εὐσημονεστάτοις συνεῖναι τε καὶ ὁμιλεῖν, ὅπως μὴ καταδεέστεροι ὦσιν αὐτῶν» 1).

Λέγει ὁ Πλωτῖνος: « Ἡ δὲ κακία εἰργάσατό τι χρήσιμον εἰς τὸ ὅλον . . . καὶ μανθάνειν δὲ πατεῖ, οἷον ἀγαθὸν ἀρετῆ, παραθέσει κακῶν, ὧν οἱ πονηροὶ ἔχουσιν. — Γνώσις γὰρ ἐναργεσττέρα ἀγαθοῦ ἢ τοῦ κακοῦ πείρα οἷς ἡ δύναμις ἀσθενεσττέρα ἢ ὥστε ἐπιστήμη τὸ κακὸν πρὸ πείρας γινῶναι » 2).

Λέγει ὁ Πλάτων: « Ἄνευ γελοίων τὰ σπουδαῖα καὶ πάντων τῶν ἐναντίων τὰ ἐναντία μαθεῖν μὲν οὐ δυνατόν, εἰ μέλλει τις φρόνιμος ἔσεσθαι· ποιεῖν δὲ οὐκ ἂν δυνατόν ἀμφοτέρω, εἰ τις αὖ μέλλει καὶ μικρὸν ἀρετῆς μεθέξειν, ἀλλ' αὐτῶν ἕνεκα τούτων καὶ μανθάνειν αὐτὰ δεῖ, τοῦ μὴ ποτε δι' ἀγνοίαν δράν ἢ λέγειν ὅσα γελοῖα, μηδὲν δέον » 3).

Λέγει Μάξιμος ὁ Τύριος: « Ὅμηρος γάρ μοι δοκεῖ πολυφωνότατος ὢν καὶ δεινὸς ὁμοῦ τοῖς καλοῖς τὰ αἰσχρὰ ἱστορεῖν, τὰ μὲν ὅπως ἔχωμεν, τὰ δὲ ὅπως φεύγωμεν » 4).

Λέγει αὖθις ὁ Πλούταρχος: « Εἰ δὲ μὴ μόνον ἀρετᾶς ἀλλὰ καὶ κακίας ψυχῆς ἐν ταῖς ποιήσεσι παρίστησιν — ὁ Ὅμηρος — λύπας τε καὶ χαρὰς καὶ φόβους καὶ ἐπιθυμίας, οὐ χρὴ αἰτιασθαι τὸν ποιητὴν· ποιητὴν γὰρ ὄντα δεῖ μιμεῖσθαι οὐ μόνον τὰ χρηστὰ ἦθῃ, ἀλλὰ καὶ τὰ φαῦλα· ἄνευ γὰρ τούτων παράδοξοι πράξεις οὐ συνίστανται, ὧν ἀκούοντα ἔνεστιν αἰρεῖσθαι τὰ βελτίω » 5).

Λέγει ὁ Πορφύριος: « Ὡσπερ δὲ ἐν βίων αἰρέσεσιν ἀκριβέστερος κριτῆς ὁ πείραν ἀμφοῖν εἰληφώς τοῦ θατέρου πειραθέντος μόνου, οὕτως ἐν αἰρέσεσι καὶ φυγαῖς καθηκόντων ἀσφαλέστερος κριτῆς ὁ ἐκ

1) Θεόφραστος, Χαρακτῆρες, ἐν τῷ Πρῶσιμῳ.

2) Πλωτῖνος Ἐννεάς: 3, βιβλ. 2, κεφ. 5. Ἐννεάς 4, βιβλ. 8, κεφ. 7, ἐκδ. Dübner σελ. 122 καὶ σελ. 292.

3) Πλάτων, Νόμοι 816 D.— πρβλ. καὶ Πολιτεῖαν 396 A. Καὶ ὁ Herbart λέγει: « Ἐθιζόμενος νὰ κρίνῃ τὸ ἠθικὸν καὶ τὸ ἀνῆθικον ἐν ταῖς πράξεσιν ὁ παῖς ἐνισχύει οὕτω διὰ τῆς διδασκαλίας (διηγημάτων) τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ συνείδησιν, ἀνίσχυρον ἐν ἀρχῇ οὖσα· αὕτη εἶνε ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς ἀναπτύξεως », (Allgemeine Pädagogik, Göttingen, 1806, σελ. 422).

4) Μάξιμος ὁ Τύριος, λογ. 27, 8.

5) Πλούταρχος περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς ποιήσεως Ὅμηρου 2, 5.

του ἑπαναβεβηκότος κρίνων καὶ τὸ ἦττον τοῦ κάτωθεν κρίνοντος τὰ προκείμενα. ὥστε ὁ κατὰ νοῦν ζῶν τοῦ κατὰ τὴν ἀλογίαν ἀκριβέστερος ὀριστῆς ὢν τε αἰρετέον καὶ ὢν μή· διῆλθε γὰρ καὶ δι' ἀλογίας, ἅτε ἐξ ἀρχῆς ταύτη προσομιλήσας· ὁ δὲ ἄπειρος ὢν τῶν κατὰ νοῦν πείθει τοὺς ὁμοίους, παῖς ἐν παισὶ φλυαρῶν» 1).

Λέγει Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς: «Πῶς οὖν ἔτι οὐκ ἀγαθὸς ὁ Νόμος πρὸς τινῶν αἰρέσεων λέγεται, ἐπιβρωμένων τὸν Ἀπόστολον λέγοντα: «Διὰ γὰρ νόμου γινώσκεις ἁμαρτίας», πρὸς οὓς φαμέν· ὁ νόμος οὐκ ἐποίησεν ἀλλ' ἔδειξε τὴν ἁμαρτίαν. Προστάξας γὰρ ἃ ποιητέον, ἤλεγξε τὰ μὴ ποιητέα. Ἀγαθοῦ δὲ τὸ μὲν σωτήριον ἐκδιδάξαι, καὶ τὸ μὲν χρῆσθαι συμβουλευῶσαι, τὸ δὲ ἀποφυγεῖν κελεῦσαι» 2).

Λέγει ὁ Εὐσέβιος: «Ὁ τοίνυν μέγας θεολόγος Μωσῆς Ἑβραῖος ὢν ἐξ Ἑβραίων, ὡς καὶ τις ἄλλος, εὖ τε τὰ πάτρια ἐξεπιστάμενος, ὡς ἐν προοιμίῳ τῶν ἱερῶν νόμων τοὺς τῶν προπατόρων Ἑβραίων βίους μνήμας ἀνεξαλείπτως παραδέδωκεν, ὢν τε ἀγαθῶν οὗτοι παρὰ θεοῦ ἠξιοῦντο, καὶ αὖ πάλιν ἄλλων ἀθέων τε καὶ ἀσεβῶν τρόπους τιμωρίας, ἀναγκαῖον ἠγησάμενος ὑπάρξειν τοῦτο τοῖς μέλλουσι τοὺς αὐτοῦ νόμους παιδεύεσθαι μάθημα εἰς τε ἀποφυγὴν τῆς τῶν φαύλων ὁμοιοτροπίας καὶ εἰς προτροπὴν τοῦ τῶν εὐσεβῶν βίου» 3).

Ὅτι δὲ τοιαύτη ἦτο καὶ ἡ διδακτικὴ καὶ παιδευτικὴ πρᾶξις καθ' ὅλην τὴν ἀρχαιότητα, εἶδομεν μὲν καὶ ἀνωτέρω ἐκ τῶν τοῦ Πλουτάρχου καὶ τοῦ Κλήμεντος περὶ τῆς μέθης τῶν εἰλώτων χωρίων, ἀλλὰ καὶ πολλαχόθεν ἄλλοθεν τοῦτο μαρτυρεῖται. Οὕτω π. χ. ὁ Στράβων λέγει: «Ἐπεὶ δὲ οὐ μόνον ἡδύ, ἀλλὰ καὶ φοβερὸν τὸ τερατῶδες, ἀμφοτέρων ἐστὶ τῶν εἰδῶν χρεῖα πρὸς τε τοὺς παῖδας καὶ τοὺς ἐν ἡλικίᾳ· τοῖς τε γὰρ παισὶ προσφέρομεν τοὺς ἡδεῖς μύθους εἰς προτροπὴν, εἰς ἀποτροπὴν δὲ τοὺς φοβερούς. . . οἳ τε πολλοὶ τῶν τὰς πόλεις οἰκούντων εἰς μὲν προτροπὴν ἄγονται τοῖς ἡδέσι τῶν μύθων, ὅταν ἀκούωσι τῶν ποιητῶν ἀνδραγαθήματα μυθώδη διηγουμένων, οἷον Ἡρακλέους ἄθλους ἢ Θησέως ἢ τιμὰς παρὰ θεῶν νεμομένας. . .

1) Πορφύριος περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων 3, 27.

2) Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, Στρωματεῖς βιβλ. 2, κεφ. 7, ἔκδ. Potter, σελ. 447.

3) Εὐσέβιος, Προπαρασκευὴ Εὐαγγελικῆ, σελ. 305 α καὶ β.— Πρβλ. καὶ Πλάτων ἐν τῷ Πολιτικῷ 309 C. Ξενοφῶντ. ἐν Ἀπομνημον. 3; 9, 4. Γαληνόν περὶ ψυχῆς παθῶν, ἔκδ. Kuhn, τόμ. 5, σελ. 40 - 41. ἔκδ. Marquard, σελ. 31, ἐνθα ἡ ὠφέλεια ἦν ὠφελήθη αὐτός ἐκ τῶν ἐναντίων χαρακτήρων τῶν γονέων αὐτοῦ — ὁ πατήρ αὐτοῦ καλὸς καὶ ἀγαθός, ἡ μήτηρ αὐτοῦ δύστροπος καὶ κακῆ.

εἰς ἀποτροπὴν δέ, ὅταν κολάσεις παρὰ θεῶν καὶ φόβους καὶ ἀπειλάς » 1). Καὶ ὁ Λουκιανός: « Καὶ μέντοι καὶ εἰς τὸ θέατρον συνάγοντες αὐτοὺς (τοὺς πολίτας) δημοσίᾳ παιδεύομεν ὑπὸ κωμωδίαις καὶ τραγωδίαις ἀρετὰς τε ἀνδρῶν παλαιῶν καὶ κακίας θεωμένους, ὡς τῶν μὲν ἀποτρέποιντο, ἐπ' ἐκεῖνα δὲ σπεύδοιεν . . . τούτοις δ' οὖν ἀπασι καὶ τοῖς τοιούτοις παραθηγόμενοι τὰς ψυχὰς ἀμείνους ἡμῖν γίγνονται » 2). Καὶ ὁ Πλάτων: « Ἐκ παίδων σμικρῶν ἀρξάμενοι, μέχρι οὐπερ ἂν ζῶσι καὶ διδάσκουσι καὶ νοουθετοῦσιν. ἐπειδὴν δὲ θᾶπτον συνιῆ τις τὰ λεγόμενα, καὶ τροφὸς καὶ μήτηρ καὶ παιδαγωγὸς καὶ αὐτὸς ὁ πατήρ περὶ τούτου διαμάχονται, ὅπως ὡς βέλτιστος ἔσται ὁ παῖς, παρ' ἑκάστον καὶ ἔργον καὶ λόγον διδάσκοντες καὶ ἐνδεικνύμενοι, ὅτι τὸ μὲν δίκαιον, τὸ δὲ ἀδίκον, καὶ τόδε μὲν καλόν, τόδε δὲ αἰσχρόν, καὶ τόδε μὲν ὄσιον, τόδε δὲ ἀνόσιον, καὶ τὰ μὲν ποίει, τὰ δὲ μὴ ποίει — παιδείαν δὲ λέγω τὴν παραγιγνομένην πρῶτον παισὶν ἀρετὴν· ἡδονὴ δὲ καὶ φιλία καὶ λύπη καὶ μῖσος ἂν ὀρθῶς ἐν ψυχᾷ ἐγγίγνωνται μὴπω δυναμένων λόγῳ λαμβάνειν, λαβόντων δὲ τὸν λόγον συμφωνήσωσι τῷ λόγῳ, ὀρθῶς εἶθίσθαι ὑπὸ τῶν προσηκόντων ἔθῶν, αὕτη ἔσθ' ἡ ζυμφωνία ζύμπασα μὲν ἀρετὴ, τὸ δὲ περὶ τὰς ἡδονὰς καὶ λύπας τεθραμμένον αὐτῆς ὀρθῶς, ὥστε μισεῖν μὲν ἃ χρὴ μισεῖν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς μέχρι τέλους, στέργειν δὲ ἃ χρὴ στέργειν, τοῦτ' αὐτὸ ἀποτεμῶν τῷ λόγῳ καὶ παιδείαν προσαγορεύων κατὰ γὰρ τὴν ἐμὴν ὀρθῶς ἂν προσαγορεύοις » 3).

1) Στράβων 1, 2, 8 σελ. 19.

2) Λουκιανός, Ἀνάχαρσις, κεφ. 22 καὶ 23, σελ. 904. — Καὶ ἐν τοῖς Αἰσωπείοις μύθοις (Halm 350 6, παῖς ἀκρίδας θηρεύων): Ὁ μῦθος δηλοῖ, ὅτι καλόν ἐστι τὰ ἐναντία γινώσκειν, καὶ τὸ μὲν καλόν πράττειν, τὸ δὲ κακὸν ἐκφεύγειν.

3) Πλάτων, Πρωταγόρας 325 C. Νόμοι 653 A. — Τὰ αὐτὰ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια 1172, α, 19: Μετὰ δὲ ταῦτα περὶ ἡδονῆς ἴσως ἔπεται διελεῖν· μάλιστα γὰρ δοκεῖ συνωκείωσθαι τῷ γένει ἡμῶν· διὸ παιδεύουσι τοὺς νέους οἰακίζοντες ἡδονῇ καὶ λύπῃ. δοκεῖ δὲ καὶ πρὸς τὴν τοῦ ἠθους ἀρετὴν μέγιστον εἶναι τὸ χαίρειν οἷς δεῖ καὶ μισεῖν ἃ δεῖ· διατείνει γὰρ ταῦτα διὰ παντός τοῦ βίου, ῥοπὴν ἔχοντα καὶ δύναμιν πρὸς ἀρετὴν τε καὶ τὸν εὐδαίμονα βίον· τὰ μὲν γὰρ ἡδέα προαιροῦνται, τὰ δὲ λυπηρὰ φεύγουσι. — Καὶ ὁ Πλούταρχος, Περὶ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς 452 D: Ὡστε μὴ κακῶς εἰπεῖν τὸν Λάκωνα παιδαγωγόν, ὅτι ποιήσει τὸν παῖδα τοῖς καλοῖς ἡδεσθαι καὶ ἄχθεσθαι τοῖς αἰσχροῖς, οὗ μείζον οὐδὲν ἔστιν οὐδὲ κάλλιον ἀποφῆναι τέλος ἐλευθέρῳ προσηκούσης παιδείας. — Ὁ δὲ Herbart λόγον ποιούμενος ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς Παιδαγωγικῆς αὐτοῦ περὶ τῶν ἀναγνωστικῶν βιβλίων (Allgemeine Pädagogik, Göttingen 1806, σελ. 27 - 30) καὶ πικρῶς κατακρίνων τὰ βιβλία ἐκεῖνα, ἅτινα ἐκ σεμνοτυφίας ἀποφεύγουσι νὰ παραλάβωσι καὶ πράξεις ἀνθρωπίνας, τὸ κακὸν ἐνεχούσας, παρο-

Τὰ Ἑλληνικὰ ταῦτα μαθόντες καὶ βαθύτατα κατανοήσαντες καὶ οἱ κράτιστοι τῶν καθ' ἡμᾶς ἐν τῇ Παιδαγωγικῇ, οἱ Γερμανοί, δαψιλεστάτην μὲν, ἔμφρονα δὲ καὶ λελογισμένην χρῆσιν τῶν τοιούτων μύθων καὶ διηγημάτων ἐν τοῖς ἀναγνωστικοῖς τῶν παιδῶν αὐτῶν βιβλίοις ποιοῦνται, οὐδαμῶς ἀποτρεπόμενοι ἐκ τοῦ φόβου μὴ κριτῆς τις ψέξη αὐτοὺς διὰ τὴν ποσότητα αὐτῶν ἢ διὰ τὴν σκληρότητα τῶν ἐν αὐτοῖς τιμωριῶν. Ἐκεῖ ἡ τοιαύτη καὶ τοσαύτη ἀμάθεια καὶ ἀβελτηρία καὶ κακόνοια τῶν κριτῶν θεωρεῖται ὡς ὄνειδος ἔθνικόν καὶ τιμωρεῖται ὡς ἔγκλημα βαρύτετον κατὰ τῆς δικαιοσύνης, τῶν γραμμάτων καὶ τῆς πρὸς τοὺς μικροὺς παῖδας τοῦ ἔθνους αὐτῶν ὀφειλομένης εὐμενείας καὶ στοργῆς. Ἐκεῖ οἱ κριταὶ εἶνε εὐσυνείδητοι ἄνδρες, καὶ αἱ τοιαῦται ἀόριστοι καὶ ἀναπόδεικτοι φάσεις, α σκληραὶ τιμωρίαι» «πλείονα τῆς κακίας παραδείγματα», θεωροῦνται ὡς φλοιώδη ἐπικαλύμματα μωροπονήρου ψυχικῆς διαθέσεως καὶ τιμωροῦνται διὰ τῆς γενικῆς καταφρονήσεως. Ἐκεῖ πάντες οἱ ἐκ τῶν γραμμάτων ἀποζῶντες, ὡς ἀναβαίνοντες ἐπὶ τὸ τέγος τὸ ἐπιστημονικὸν οὐχὶ ἀνίπτοις ποσὶ, γινώσκουσιν ὅ,τι παρ' ἡμῖν καὶ οἱ μεγαλόφυμοι καὶ μεγαλόσχημοι κριταὶ ἀγνοοῦσιν. Ἐκεῖ γινώσκουσιν ὅτι πέφυκε τὰς ἀπαλὰς ψυχὰς τῶν μικρῶν παιδῶν καὶ ἐν γένει τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν νὰ ἀναταράττωσι σφοδρότερον αἱ συνέπειαι τοῦ κακοῦ ἢ αἱ συνέπειαι τοῦ ἀγαθοῦ, καθόσον ἡ φαντασία, τὸ ἠθικὸν συναίσθημα καὶ τὸ πρακτικὸν συμφέρον ἐξεγείρονται ζωηρότατα ἐκ τούτων 1).

τρύνει τοὺς διδασκάλους καὶ πρὸς ἀποφυγὴν τῆς μονοτονίας καὶ πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς κρίσεως τῶν μαθητῶν αὐτῶν καὶ πρὸς ἐξέγερσιν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως καὶ πρὸς φρονηματισμὸν αὐτῶν νὰ μὴ ἀποφεύγῃ τὴν ἐκθεσὶν καὶ πράξεων κακῶν. Ἐκ τούτου οὐ μόνον οὐδεὶς φόβος ἀλλὰ καὶ μεγίστη ὠφέλεια προκύπτει, λέγει ὁ ὀξύνους φιλόσοφος: «Stellt Kindern das Schlechte dar, deutlich, nur nicht als Gegenstand der Begierde: sie werden finden, das es schlecht ist. Stellt lauter Gutes dar: und sie werden fühlen, dass es *einförmig* ist; und der blosse Reiz der Abwechselung wird ihnen das Schlechte *willkommen* machen... Ihr werdet sehen... wie der mannigfaltige Stoff ein *manigfaltiges* Urtheil anregt, wie der Reiz der Abwechselung in das *Vorziehen* des Besseren endigt, ja wie der Knabe, der sich im sittlichem Urtheil vielleicht ein Paar kleine Stufen höher fühlt, als der Held oder der Schreiber, *mit innerem Wohlgefühl sich fest hinstemmen wird auf seinem Punct*, um sich zu behaupten gegen eine Rohheit, die er schon *unter sich fühlt*» κτλ. κτλ.

1) Τὴν ἰδέαν ταύτην ἀναπτύσσει ὡραιότατα ὁ Leopold Schmidt ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ «Die Ethik der alten Griechen, Berlin», 1882, τόμ. 1, σελ. 62, ἐγ' ἔπει.

Ἐκεῖ ἔχοντες ἀνὰ χεῖρας ἐξ ἀπαλῶν ἀνύχων τὰ σεμνότατα τῶν ἐν ἀνθρώποις βιβλίω, τὰς Ἱερὰς Γραφάς, καὶ ἡμέραν καὶ νύκτα ἐγκύπτροντες εἰς τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς, τοὺς ἀριστοτέχνας τούτους τοῦ λόγου καὶ τοὺς βαθυτάτους πρῦτους γνώστας τῶν θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ἔχουσι βαθυτάτην καὶ ἀκράδαντον τὴν πεποίθησιν ὅτι τὸ θεῖον ἀμείβει μὲν τοὺς ἀγαθοὺς, ἀλλὰ καὶ τιμωρεῖ τοὺς κακοὺς καὶ δὴ διὰ τιμωριῶν πολὺ πλεόν ἢ «σκληρῶν», καὶ ἐπὶ γενεᾶς γενεῶν καὶ εἰς αὐτὸν τὸν κόσμον καὶ εἰς τὸν ἄλλον 1). Αὐτοὶ γνωρίζουσι πῶς καὶ διὰ τί ἐτιμωρήθησαν οἱ κάτοικοι τῶν Σοδόμων καὶ Γομόρρων, πῶς καὶ διὰ τί οἱ σκληροτράχηλοι Ἰουδαῖοι πολλάκις, πῶς καὶ διὰ τί οἱ παράνομοι βασιλεῖς αὐτῶν. Ἐκεῖ γνωρίζουσι πῶς καὶ διὰ τί ἐτιμωρήθησαν ὁ Προμηθεύς, ὁ Ἄτλας, ὁ Τυφῶν, οἱ Ἀλωίδαι, Ὡτος καὶ Ἐφιάλτης, ὁ Ἰξίωv, ὁ Τιτυός, ὁ Γάνταλος, ὁ Σίσυφος, ὁ Ὀκνος, ὁ Θάμυρις, ὁ Φινεύς, αἱ Δαναίδες, αἱ θυγατέρες τοῦ Προΐτου, ἡ Νιόβη, ἡ Ἀντιόπη, ἡ Κορωνίς, ὁ Καπανεύς, ὁ Ἀσκληπιός, ὁ Λύγίας, ὁ Πελίας· πῶς καὶ διὰ τί ἐτιμωρήθη ἡ οἰκογένεια καὶ ἡ πατρὶς τοῦ Πάριδος, ὁ στρατὸς τοῦ Ἀγαμέμνονος, οἱ ἑταῖροι τοῦ Ὀδυσσεύος, οἱ μνηστῆρες τῆς Πηνελόπης, ὁ Αἰγισθος, ἡ Κλυταιμνήστρα, ὁ Κρέων, ὁ Μακαρεύς, ὁ Κλεομένης, ὁ Κροῖσος, ὁ Γύγης, ὁ Καμβύσης, ὁ Ξέρξης, οἱ Πέρσαι, οἱ Ἀγαλλαῖοι, οἱ Ἀθηναῖοι μετὰ τὴν ἄδικον εἰς θάνατον καταδίκην τῶν ἐν Ἀργινοῦσσαις νικητῶν στρατηγῶν. Αὐτοὶ ἔχουσι ἀναγνώσῃ καὶ ἔχουσιν ἐννοήσῃ τοῦλάχιστον τὰ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ καὶ τὰ παρ' Ὀμήρῳ καὶ Ἡσιόδῳ καὶ Σόλῳνι καὶ Θεόγνιδι καὶ Πινδάρῳ καὶ Αἰσχύλῳ καὶ Σοφοκλεῖ καὶ Ἡροδότῳ καὶ Πλάτῳνι καὶ Ξενοφῶντι καὶ Πολυβίῳ περὶ τῆς τιμωρίας τῶν κακῶν εἰρημένα καὶ γεγραμμένα. Αὐτοὶ δὲν εἶνε τόσοι ἀπαιδεῦτοι, ὥστε οὐδ' ἐξ ὄψεως κἄν νὰ γνωρίζωσι τὰ βιβλία, τὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα πρὸς κατανόησιν τοῦ πνεύματος τῶν ἀρχαίων, πρὸς κατανόησιν τῆς πορείας καὶ τῶν περιπετειῶν τοῦ βίου τοῦ ἀνθρωπίνου, πρὸς κατανόησιν τῶν παντοδαπῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν βᾶσιν τοῦ Παντός, πρὸς τὴν ὑπάτην δημιουργικὴν καὶ κοσμοδιοικητικὴν ἀρχήν,

1) Τὰ εἰκότα περὶ τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου ζητήματος εἰς τὸ τρίτον μέρος τῆς παρούσης πραγματείας. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀρκεῖ νὰ γείνη ἡ παραπομπὴ εἰς τὰ χωρία ταῦτα: Ὀμηρος, Ὀδύσ. ξ, 109-114. Ἡσιόδος, Ἔργα καὶ Ἡμέραι 225-237, 280. Πλάτων, Πολιτεία 363 Α. Ὀμηρος, Ἰλιάς Δ 160. Πλάτων, Νόμοι 904 Ε καὶ ἐξ.

τὰ βιβλία, λέγω, τοῦ Welker 1) τοῦ Nägelsbach 2) τοῦ Leopold Schmidt 3), τοῦ Buchholz 4), τοῦ Fr. Lübcker 5), τοῦ Karl Hofmeister 6), τὰς περὶ τοῦ Πολυβίου μονογραφίας τοῦ P. La-Rosche, τοῦ Markhauser, τοῦ Lindemann. Αὐτοὶ βεβαίως ἔχουσι ἀναγνώσῃ πάντα ταῦτα καὶ εἶδον καὶ ἔμαθον καὶ ἐπείσθησαν ὅτι πρὸς τὸ θεῖον, πρὸς τὴν κοσμογονικὴν καὶ κοσμοδιοικητικὴν ἀρχὴν τὸ κακὸν εἶνε ἀσυμβίβαστον καὶ σφόδρα ἐναντίον. Ἐρχόμενον δὲ εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὴν βᾶσιν καὶ τὴν οὐσίαν τοῦ παντὸς κατ' ἀναπόδραστον ἀνάγκην ἀνατρέπεται, καταβάλλεται, διαθρυμματίζεται, ἐξοντοῦται. Αὐτοὶ γνωρίζουσι ὅτι τὸ **θεῖον** τοῦτο, μὴ ἐξαρκούμενον εἰς τὰς τυφλώσεις, τὰς μανίας, τὰς ἀπολιθώσεις, τοὺς καταποντισμούς, τὰς κεραινώσεις τῶν διαπραττόντων τὸ κακόν, ἀφανίζει καὶ τὰς γυναῖκας καὶ τὰ τέκνα καὶ ὅλον τὸ γένος αὐτῶν, ἀφανίζει τοὺς στρατοὺς καὶ τὰ πλοῖα τοῦ ἔθνους αὐτῶν, ἀφανίζει τοὺς ἀγροὺς καὶ τὰ ποιμνία τῶν συμπολιτῶν αὐτῶν, ἀφανίζει διὰ λοιμῶν καὶ λιμῶν τὴν χώραν αὐτῶν, σαλεύει τὰ θεμέλια τοῦ κόσμου, ἀναστρέφει τὴν πορείαν αὐτοῦ, μεταβάλλει τὴν πορείαν τοῦ ἡλίου καὶ τῶν ἄστρον, διατάττει τὸν ἥλιον καὶ τὰ ἄστρα νὰ ἀνατέλλωσιν ἐκ δυσμῶν καὶ νὰ δύωσιν πρὸς ἀνατολὰς 7).

Οἱ Ἑλληνομαθεῖς Γερμανοὶ γνωρίζουσι πάντα ταῦτα, καὶ κριταὶ γενόμενοι αἰδοῦνται ἑαυτοὺς καὶ δὲν τολμῶσι τὰς εἰς ποντικάκια ἀπειθῆ καὶ μυίας λαιμάργους καὶ ἀλώπεκας ἀρπακτικὰς καὶ ἀετοὺς ἀπίστους ἐπιβαλλομένας τιμωρίας, οὐδοπωσοῦν ἄλλως διαφερούσας τῶν καθημερινῶν βιωτικῶν αὐτῶν συμπτωμάτων, νὰ χαρακτηρήσωσιν ὡς « σκληρὰς », ἐπιλαθόμενοι δὲ τοῦ δυστήνου τούτου γνωμιδίου νὰ ἐκτραχηλισθῶσιν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε βιβλία καθ' ὅλας τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης συντεταγμένα νὰ ψέξωσι καὶ νὰ καταδικάσωσιν.

1) Welker, Griechische Götterlehre. Göttingen, 1875.

2) Nägelsbach, Homerische Theologie, Nürnberg, 1884.

3) Leopold Schmidt, Die Ethik der alten Griechen, Berlin. 1882.

4) Buchholz, Die sittliche Weltauschaung des Pindaros und Aeschylos, Leipzig 1869.

5) Lübcker, Beiträge, zur Theologie und Ethik des Euripides, Parchim 1863.

6) Karl Hofmeister, Sittlich-religiöse Lebensansicht des Herodotos, Essen 1832.

7) Πλάτων, Πολιτικός 269 A.

Καί νῦν ἐπὶ τὴν ἀκρόπολιν τῆς ἀπαιδευσίας! Ὁ πολύμουσος κ. κριτῆς καταπαύων τὸν περὶ τοῦ «κακοῦ» περινούστατον αὐτοῦ λόγον ἐκσφενδονίζει τὴν ἀπόμουςον ταύτην παρατήρησιν, ὅτι «ἡ τιμωρία τοῦ κακοῦ θλίψιν καὶ ἀνίαν προξενεῖ εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων» καὶ ἀπέρχεται ἐν πλήρει συνειδήσει ὅτι ἐξετέλεσε τὸ ἀνατεθὲν αὐτῷ ὑπὸ τῆς πολιτείας καθῆκον εὐόρκως καὶ λαμπρῶς.

Πολλάκις κατὰ τὸν μακρὸν δημόσιον βίον μου παρευρεθεὶς εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν μαθημάτων λογίων τοῦ φυράματος τοῦ ἡμετέρου κριτοῦ, πολλάκις μετασχὼν τῶν συνδιασκέψεων ἐπὶ θεμάτων ἐκπαιδευτικῶν μετ' ἀνδρῶν τοῦ φυράματος τοῦ ἡμετέρου κριτοῦ, πολλάκις λαβὼν ἀφορμὴν νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχήν μου εἰς ἐκθέσεις καὶ λόγους καὶ μονογραφίας καὶ πραγματείας καὶ συγγραφὰς λογίων τοῦ φυράματος τοῦ ἡμετέρου κριτοῦ, καταπλησσομένους καὶ θαυμάζων τὴν ἀμεθοδίαν καὶ κενότητα τῆς διδασκαλίας αὐτῶν, τὴν ἀλογίαν καὶ κενότητα καὶ σκαλιότητα τῶν συζητήσεων αὐτῶν, τὴν κενότητα τοῦ περιεχομένου, τὴν βαναυσότητα τῆς ἐκθέσεως, τὴν χαλαρότητα τῆς λογικῆς συνοχῆς τῶν διανοημάτων, τὴν εὐτέλειαν τῶν φρονημάτων τῶν συγγραφεῶν καὶ διατριβῶν αὐτῶν, ἀνελογιζόμην κατ' ἑμαυτὸν ὅποιά τις θὰ ἐφαίνετο ἄρα γε ἡ ψυχὴ αὐτῶν ἐν τῇ ὑποστάσει καὶ ταῖς κινήσεσιν αὐτῆς, ἂν ἡ ἀνθρωπίνη τέχνη εἶχεν ὄργανόν τι, δι' οὗ νὰ ἦτο δυνατόν νὰ διακρίνη τὰ συστατικὰ καὶ τὸν τρόπον τῆς συνοχῆς καὶ διαβιώσεως αὐτῶν ἐν τῇ ψυχῇ, ὅπως ἡ ὀπτική π. χ. ἔχει τὸ μικροσκόπιον, δι' οὗ διακρίνει αὐτὰ ταῦτα ἐν τοῖς φυσικοῖς σώμασιν· ἀνελογιζόμην κατ' ἑμαυτὸν, ἂν ἡ ἀνθρωπίνη τέχνη εἶχε μέσον τι, δι' οὗ νὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀναλύη τὴν ψυχὴν καὶ νὰ εὕρισκῃ τὴν οὐσίαν καὶ τὸ εἶδος τῆς ὕλης ἐξ ἧς συναποτελεῖται αὕτη, ὅπως διὰ τῶν χημικῶν μέσων ἀναλύει τὰ συστατικὰ τῶν σωμάτων καὶ εὕρισκει τὴν ὕλην, ἐξ ἧς συνίστανται ταῦτα, ἐκ ποίας ὕλης ἄρα γε θὰ ἐφαίνετο συνισταμένη ἡ ψυχὴ τῶν λογίων τοῦ φυράματος τοῦ ἡμετέρου κ. κριτοῦ, ἀφοῦ, ὡς ἐκ τῶν λόγων καὶ τῶν ἔργων αὐτῶν ἀριδῆλως καταφαίνεται, λογικότητος καὶ χρηστότατος οὐδὲ σταλαγμὸς φαίνεται πού ἐν αὐτῇ, ἀφοῦ φιλοτιμίας, αἰδημοσύνης, ἀξιοπρεπείας, εὐορκίας οὐδὲ ἴχνος διακρίνεται πού ἐν αὐτῇ, ἀφοῦ γνῶσις μεθοδική, γνῶσις παιδαγωγική, γνῶσις φιλοσοφική, γνῶσις φιλολογική οὐδεμία παρουσιάζεται ἐν αὐτῇ; Τεθεῖσαι δὲ αἱ ψυχαὶ τῶν λογίων τούτων τοῦ φυράματος τοῦ ἡμετέρου κριτοῦ ὑπὸ τὸ πνευματικὸν τοῦτο μικροσκο-

πιον και αναλυθεισαι δια των μεσων της πνευματικης ταυτης χημιας εις τα εξων συνιςτανται, δεν θα εφαινοντο ομοιαι ταϊς «απαιδευτοις» εκειναις και «αδικοις» ψυχαις, ας εν τω "Αδει ο παρα Πλατωνι 'Ραδαμάνθυς γυμνας επισκοπων ακατειδεν ουδεν υγιες εχουσας, αλλα διαμεμαστιγωμενας και ουλων μεστας υπο επιορκιων και αδικιας και παγτα σκολια υπο ψευδους και ουδεν ευθι και υπο εξουσιας και υβρεως και ακρατιας των πραξεων ασυμμετριας τε και αισχροτητος γεμουσας» ; 1)

"Επειτα ελεγον κατ' εμαυτον : «Που λοιπον κειται η περιαλητος ηθοποιος και ανθρωπιστικη δυναμις των 'Ελληνικων γραμματων, αφου ανθρωποι δι' ολου του βιου αυτων περι αυτα ενδιατριβοντες και εξ αυτων αποζωντες εινε τον απαιδευτοι, τον ψευσαι, τον αδικοι, τον αλόγιστοι, τον απειροκαλοι, οσον οι παρ' ημιν λογιοι του φυραματος του ημετερου κ. κριτου» ; Και διετελουμ ουτω απορων, οτε μια των ημερων διαφυλλιζων τον 'Αριστοτελην και τον Πλατωνα ενετυχον τουτοις : «Λεγων — ο Σωκρατης — ως της φυσεως ποτε φυρυσης φαυλους και κρειττους της παιδειας, τουτο μεν ουν αυτο λεγων ισως ου κακως ενδεχεται γαρ ειναι τινας ους παιδευθηναι και γενεσθαι σπουδαιους ανδρας αδυνατον» 2). — "Εστιν ουν οπη μεμψει τοιουτον επιτηδευμα, ο μη ποτ' αν τις οιος τε γενοιτο ικανως επιτηδευσαι, ει μη φυσει ειη μνημων, ευμαθης, μεγαλοπρεπης, ευχαρις, φιλος τε και ξυγγενης αληθειας, δικαιοσυνης, ανδρειας, σωφροσυνης ;» 3) και παραυτα επαυσα θαυμαζων, ουχι ομως και απαρων.

Καλως, «Ουδ' αν Μωμος το γε τοιουτον μεμψαιτο» 4) ελεγον· αλλα Φιλοσοφιαν οι κυριοι ουτοι δεν εσπουδασαν, Ψυχολογιαν δεν γνωριζουσι, Παιδαγωγιαν, Μεθοδικην, 'Ιστοριαν της Παιδαγωγικης και Μεθοδικης δεν εμαθον, αλλα τουλάχιστον, αφου εκ των 'Ελληνικων γραμματων αποζωσι, δεν ειχον την φιλοτιμιαν να αναγνωσωσι ποτε τουλάχιστον την 'Ρητορικην και την Ποιητικην του 'Αριστοτελου, οπως μη ουτως ασεμνωσ ενωπιον του παρ' ημιν λογιου κοσμου ασχημονωσι, δισχυριζόμενοι πραγματα ψευδους μεστα, πραγματα ολως

1) Πλατων, Γοργιας 524 Ε.

2) 'Αριστοτελης, Πολιτικά 1316, α, 8.

3) Πλατων, Πολιτεία 487 Α.

4) Πλατων, ενθ. ανωτ.

έναντία τῶν ὄντων, ὅτι « ἡ τιμωρία τῶν κακουργούντων ἀνίαν γεννᾷ καὶ θλίψιν προξενεῖ εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων » ;

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγράφει σαφέστατα καὶ ἀληθέστατα τὰ συναίσθηματα, ἅτινα ἐξεγείρονται εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἐκ τῶν περιπετειῶν καὶ τῶν παθημάτων τῶν ὁμοίων αὐτοῖς. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι, λέγει, 1) βλέπωσι τοὺς ἀγαθοὺς καὶ χρηστοὺς ἀνθρώπους μεταπίπτοντας ἐξ εὐτυχίας εἰς δυστυχίαν, αἰσθάνονται ἀγανάκτησιν ἐν τῇ ψυχῇ αὐτῶν διὰ τὴν μιαρίαν τοῦ πράγματος· ὅταν βλέπωσι τοὺς μοχθηροὺς μεταπίπτοντας ἐξ ἀτυχίας εἰς εὐτυχίαν, δὲν αἰσθάνονται οὔτε εὐχαρίστησιν οὔτε ἔλεον οὔτε φόβον· τὴν ψυχὴν αὐτῶν καταλαμβάνει λυπηρὸν τι συναίσθημα, διάφορον τοῦ φθόνου, νέμεσις καλούμενον. Ὅταν βλέπωσι τὸν πονηρὸν ἐξ εὐτυχίας εἰς δυστυχίαν μεταπίπτοντα, τότε οὔτε ἔλεον οὔτε φόβον αἰσθάνονται, καθότι ὁ μὲν ἔλεος πέφυκε νὰ ἐξεγείρηται εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων, ὅταν βλέπωσι τοὺς χρηστοὺς καὶ ἀγαθοὺς ἀναξίως ἐξ εὐτυχίας εἰς δυστυχίαν μεταπίπτοντας, ὁ δὲ φόβος, ὅταν βλέπωσιν ὅτι ἄνθρωποι ἀπλοῖ, ὡς αὐτοί, καὶ κοινοὶ ἐξ εὐτυχίας εἰς δυστυχίαν μεταπίπτουσι. Τὸ δὲ συναίσθημα, τὸ ὁποῖον κατέχει τὴν ψυχὴν τῶν ἀνθρώπων, ὅταν βλέπωσι τὸν κακοποιὸν τιμωρούμενον, οὔτε ἔλεος οὔτε φόβος εἶνε, ἀλλὰ « φιλάνθρωπόν » τι, ἥτοι εὐαρέσκειά τις προερχομένη ἐκ τῆς πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος ἀγάπης, εὐάρεστόν τι ἠθικὸν συναίσθημα προερχόμενον ἐκ τῆς ικανοποιήσεως τοῦ προσβληθέντος καὶ καταπατηθέντος δικαίου, ἀνορθουμένου οὕτω διὰ τοῦ ἀφανισμοῦ τοῦ καταρρίψαντος αὐτό, καὶ ἐνθρονιζομένου αὐθις ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ λαμπρότητι καὶ μεγαλοπρεπείᾳ ἐπὶ τοῦ ὑψηλοῦ θρόνου, ὃν ὁ Ἀριστοτέλης τοῦ Παντός ἀπὸ καταβολῆς κόσμου δι' αὐτὸ ὥρισεν ἐν τῷ διακόσμῳ τῷ ἠθικῷ, εὐάρεστόν τι ἠθικὸν συναίσθημα προερχόμενον ἐκ τῆς ἐπιγνώσεως ὅτι ἀποκατέστη καὶ αὐθις τὸ δίκαιον ἐν τῇ σεμνῇ θέσει, ἣν δι' αὐτὸ ὥρισεν ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ὁ Ἀριστοτέλης τοῦ Παντός πρὸς συντήρησιν καὶ κατακόσμησιν τοῦ βίου αὐτοῦ, ὃν ἠπέιλησε νὰ κατακρημνίσῃ τὸ κακόν, ἀνιέρως καὶ ἀνοσίως διασεῖσαν τὸ δίκαιον, τὴν βάσιν αὐτοῦ.

Τὸ περιλάλητον τοῦτο καὶ σπουδαιότατον χωρίον τοῦ Ἀριστοτέλους ἔχει οὕτως: « Ὡν δὲ δεῖ στοχάζεσθαι καὶ ἃ δεῖ εὐλαβεῖσθαι συνιστάντας τοὺς μύθους, καὶ πόθεν ἔσται τὸ τῆς τραγωδίας ἔργον, ἐφε-

1) Ἀριστοτέλης, Περὶ Ποιητικῆς 1452, 6. 29.

ξῆς ἂν εἴη λεκτέον τοῖς νῦν εἰρημένοις. Ἐπειδὴ οὖν δεῖ τὴν σύνθεσιν εἶναι τῆς καλλίστης τραγωδίας μὴ ἀπλὴν ἀλλὰ πεπλεγμένην, καὶ ταύτην φοβερῶν καὶ ἔλεεινῶν εἶναι μιμητικὴν (τοῦτο γὰρ ἴδιον τῆς τοιαύτης μιμήσεώς ἐστιν), πρῶτον μὲν δῆλον ὅτι οὔτε τοὺς ἐπιεικεῖς ἄνδρας δεῖ μεταβαλόντας φαίνεσθαι ἐξ εὐτυχίας εἰς δυστυχίαν (οὐ γὰρ φοβερὸν οὐδὲ ἔλεεινὸν τοῦτο, ἀλλὰ μιαιρὸν ἐστίν) οὔτε τοὺς μοχθηροὺς ἐξ ἀτυχίας εἰς εὐτυχίαν (ἀτραγωδοτάτον γὰρ τοῦτ' ἐστὶ πάντων· οὐδὲν γὰρ ἔχει ὧν δεῖ· οὔτε γὰρ φιλόανθρωπον οὔτε ἔλεεινὸν οὔτε φοβερὸν ἐστίν), οὐδ' αὖ τὸν σφόδρα πονηρὸν ἐξ εὐτυχίας εἰς δυστυχίαν μεταπίπτειν· τὸ μὲν γὰρ φιλόανθρωπον ἔχει ἂν ἢ τοιαύτη σύστασις, ἀλλ' οὔτε ἔλεον οὔτε φόβον· ὁ μὲν γὰρ περὶ τὸν ἀνάξιον ἐστὶ δυστυχοῦντα, ὁ δὲ περὶ τὸν ὅμοιον, ἔλεος μὲν περὶ τὸν ἀνάξιον, φόβος δὲ περὶ τὸν ὅμοιον, ὥστε οὔτε ἔλεεινὸν οὔτε φοβερὸν ἐστὶ τὸ συμβαῖνον».

Σαφέστατα λοιπόν, εἴπερ τι καὶ ἄλλο, ἐκ τοῦ χωρίου τούτου καταφαίνεται ὅτι «θλίψις καὶ ἀνία εἰς τὰς ψυχὰς τὰς ἀνθρωπίνους ὡς ἐκ τῆς τιμωρίας τοῦ κακοῦ» φύσει ἀδύνατον νὰ γεννηθῶσι, καὶ ὅχι ὅπως ὁ κ. κριτῆς δισχυρίζεται, ἀγνοῶν μὲν ἑαυτόν, ἀγνοῶν δὲ καὶ ἄλλα τε πάμπολλα ἐκ τῶν Ἑλληνικῶν, οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ τὸ πάνσμικρον τοῦτο τοῦ Ἀριστοτέλους «οὔτε ἔλεεινὸν οὔτε φοβερὸν ἐστὶ τὸ συμβαῖνον», ἀλλ' ἀπλῶς «φιλόανθρωπον». Τουτέστιν, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον αἰσθάνεται τις ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ, ὅταν βλέπῃ κακοῦργον τιμωρούμενον, δὲν εἶνε οὔτε λύπη οὔτε φόβος, ἀλλ' εἶνε εὐάρεστός τις ψυχικὴ κατάστασις, εἶνε ἠθικόν τι εὐάρεστον συναίσθημα, τὸ ὁποῖον προκύπτει μὲν ἐκ τῆς συμφύτου πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος ἀγάπης, ἐκδηλοῦται δὲ κατὰ τὴν τιμωρίαν τοῦ κακούργου, καθόσον γίνεται κατὰδηλον πλέον ὅτι πᾶς ὁ ἐξ αὐτοῦ γενικῶς ἐπὶ πάντων τῶν ἀνθρώπων ἐπικρεμάμενος κίνδυνος ἐξέλιπε, τοῦ κακούργου διὰ τῆς τιμωρίας ἐξευτελισθέντος, καταπεσόντος, ἀφανισθέντος 1).

1) Περὶ τοῦ καθορισμοῦ τῆς ψυχικῆς διαθέσεως, ἣτις ἐγκατακλείεται ἐν τῇ Ἀριστοτελικῇ ταύτῃ λέξει «φιλόανθρωπον» δεινὸς ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ἀγὼν μεταξὺ τῶν λογίων συνάπτεται. Ὁ Lessing ἐν τῇ πραγματείᾳ αὐτοῦ «Hamburgische Dramaturgie (Gesammelte Werke, Leipzig, ἔτ. 1856, τόμ. 8, σελ. 133, Stück 77) ἐπαινῶν τὸν Goulston, ὅστις μόνος ἐκ πάντων τῶν ἐνδιατριψάντων εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο, ὡς λέγει, δὲν ἐσφάλῃ μεταφράσας τὸ Ἀριστοτελικόν τοῦτο «φιλόανθρωπον»

Ἄλλ' ἀδιάφορον πόθεν προκύπτει τὸ εὐάρεστον τοῦτο ἠθικὸν συναί-

« quod humanitatis sensa tangat », δισχυρίζεται ὅτι τὸ « φιλόανθρωπον » τοῦτο, δὲν εἶνε τὸ εὐάρεστον ἠθικὸν συναίσθημα, ὅπερ αἰσθάνεται τις ἐξ ἀγάπης πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος, ὅπερ ἀπαλλάσσεται τοῦ εἰς αὐτὸ ἐπικρεμαμένου κινδύνου ἐκ τοῦ κακούργου, διὰ τῆς τιμωρίας ἀνισχύρου πλέον πρὸς τοῦτο γενομένου, ἀλλ' εἶνε τὸ συμπαθητικὸν ἐκεῖνο συναίσθημα, ὅπερ αἰσθανόμεθα βλέποντες τινα τῶν ὁμοίων ἡμῖν πάσχοντα. Τοῦτο δὲ τὸ συναίσθημα συναισθανόμεθα κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς τιμωρίας τοῦ κακούργου· διότι κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην δὲν βλέπομεν ἐν τῷ κακούργῳ τὸ κακὸν τιμωρούμενον ἀλλὰ τὸν ἄνθρωπον τὸν ἐκ τῆς τιμωρίας πάσχοντα. Οὕτω δὲ ὑπολαμβάνουσι τὸ « φιλόανθρωπον » τοῦτο τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ὁ Wahlen καὶ ὁ Reintens.— Ἄλλ' ὁ Susemihl καὶ ὁ Zeller οὐχ οὕτω. Καὶ ὁ μὲν Susemihl ἐν τῇ μεταφράσει αὐτοῦ τοῦ « Περὶ ποιητικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους » (Aristoteles über die Dichtkunst, Griechisch und Deutsch, 2 Auflag. Leipzig, 1874) μεταφράζει ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ (σελ. 121 ἐν ἀρχῇ) τὸ Ἀριστοτελικὸν « τὸ μὲν γὰρ φιλόανθρωπον ἔχει ἂν ἡ τοιαύτη σύστασις » οὕτω· « denn eine solche Darstellung (besser: Composition) würde zwar unserem Gerechtigkeitsgefühl Genüge thun », ὃ ἐστὶν « ἡ τοιαύτη τῆς τραγωδίας σύστασις θὰ ἱκανοποιεῖ τὴν πρὸς τὴν δικαιοσύνην εὐπάθειαν ἡμῶν », δισχυρίζεται δὲ ἐν ταῖς αὐτόθ. ὑπ' ἀριθμ. 121 καὶ 128 σημειώσεσιν αὐτοῦ « ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὸ « φιλόανθρωπον » ἐν τῇ μεταπτώσει τοῦ κακοποιοῦ ἐξ εὐτυχίας εἰς δυστυχίαν εὐρίσκει κυρίως ἐν τῇ τιμωρίᾳ τῆς ἀδικίας ὡς τοιαύτης, ἐννοεῖ δὲ τὴν εὐχαρίστησιν ἣν πᾶς ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἐκ τῆς παρά προσδοκίαν ἐπερχομένης τιμωρίας τῶν ἀδικούντων ». — Τῷ Susemihl ὁμογνωμεῖ καὶ ὁ Twining. Ὁ δὲ Zeller (Die Philosophie der Griechen, 1879, τόμ. 2, μέρ. 2, σελ. 726, σημ. 3) λέγει ὅτι « τὸ φιλόανθρωπον τοῦτο εἶνε τὸ εὐάρεστον ἐκεῖνο ἠθικὸν συναίσθημα, τὸ ὁποῖον προσβαλλόμενον ἐκκαλεῖ τὸ δυσάρεστον συναίσθημα, ὅπερ ὁ Ἀριστοτέλης νέμεσιν καλεῖ καὶ ὅπερ αἰσθανόμεθα, ὅταν βλέπωμεν τὸν ἀνάξιον εὐδοκιμοῦντα ».

Ἡ ποικιλία καὶ διαφορότης αὕτη τῶν γνωμῶν προέκυψεν ἐκ τῆς λέξεως « φιλόανθρωπον ». Ὄντως ἡ λέξις αὕτη φαίνεται σημαίνουσα τὸ συναίσθημα ἐκεῖνο ὅπερ ὁ Lessing ἀποδίδει εἰς αὐτό. Ὁ Πολύβιος (15, 17, 3 καὶ ἐξ.) λέγει: « Ὁ δὲ Πόπλιος διὰ βραχέων ἤρξατο λέγειν πρὸς αὐτοὺς (τοὺς Καρχηδονίους), ὡς ἐκείνων μὲν χάριν οὐδὲν ὀφείλουσι ποιεῖν φιλόανθρωπον, ὁμολογοῦντων αὐτῶν διότι καὶ τὸν πόλεμον ἐξ ἀρχῆς ἐπενέγκαιεν Ῥωμαίοις, παρά τὰς συνθήκας ἐξανδραποδισάμενοι τὴν Ζακανθαίων πόλιν, καὶ πρῶην παρασπονδήσαιεν, ἀθετήσαντες τοὺς ὅρκους καὶ τὰς ἐγγράπτους ὁμολογίας· αὐτῶν δὲ χάριν ἔφησε καὶ τῆς τύχης καὶ τῶν ἀνθρωπίνων κεκρίσθαι σφίσι πράως χρῆσθαι καὶ μεγαλοψύχως τοῖς πράγμασι. . . ταῦτα δὲ εἰπὼν ἔλεγε τὰ φιλόανθρωπα τὰ διδόμενα, καὶ πάλιν ἃ δεόν ἦν ὑπομένειν αὐτούς ». Ὅτι ὅμως ἐνταῦθα, παρ' Ἀριστοτέλει, τὸ « φιλόανθρωπον » τοῦτο σημαίνει « συμπάθειαν » πρὸς τιμωρούμενους κακοποιούς, οὐδαμῶς φαίνεται πιθανὸν καὶ δι' ἄλλους μὲν λόγους, ἀλλὰ μάλιστα διότι τοιαύτης « συμπαθείας » εἶνε ἀνεπίδεκτος ἡ ψυχὴ ἡ ἀνθρωπίνη, καὶ διότι ἡ ψυχὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων πᾶν ἄλλο αἶσθημα ἤσθάνετο πρὸς τοὺς κακοποιούς καὶ τὰ παθήματα αὐτῶν ἢ « συμπάθειαν », ὡς ἐκ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν προχειρότατα πᾶς τις δύναται νὰ μάθῃ.

Κατὰ τὰς Ἑλληνικὰς περὶ τῶν πραγμάτων τούτων ἰδέας ἡ φύσις αὕτη διὰ τῶν ἀγράφων αὐτῆς νόμων καὶ τῶν ἀνθρωπίνων ἐθῶν οὕτω διώρισε τὰ κατὰ τὰ συναίσθηματα ταῦτα. Συγχωροῦσιν οἱ ἄνθρωποι καὶ ἐλεοῦσι τοὺς ἀτυχοῦντας καὶ τοὺς ἀκουσίως ἁμαρτάνοντας. Συλλυποῦνται τοὺς ἀγαθοὺς ἀγαθὰ προτιθεμένους καὶ ἐνεκα λόγων

σθημα. Εἶτε ἐκ τῆς ἐπιγνώσεως ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ κακούργου καταπα-

ἀνεξαρτήτων τῆς ἰδίας αὐτῶν θελήσεως οὐδὲν κατορθώσαντας. Ὀνειδίζουσι καὶ ἐπιτιμῶσι τοὺς ἐξ ἰδίας ἀβουλίας βλαπτομένους. Ὀργίζονται κατὰ τῶν ἀδικούντων, ὅταν, καίπερ δυνάμενοι νὰ ἀποφεύγῃσι τὴν ἀδικοπραγίαν, οὐχ ἤττον ἀδικῶσιν. Δὲν οἰκτερουσιν οὐδ' ἐλεοῦσιν οὐδὲ συμπαθοῦσι τοὺς πάσχοντας ἐξ ἰδίας αὐτῶν ὑπαιτιότητος οὐδὲ τοὺς κακοβούλους, τοὺς ἐπιβλαβεῖς καὶ τοὺς ὀλεθρίους. Χαίρουσι βλέποντες τοὺς κακοὺς τιμωρουμένους, καὶ ὡς παρὰ φύσιν καὶ αὐτόχρημα παράδοξον θεωροῦσι τὸν πρὸς τὰ παθήματα αὐτῶν οἶκτον καὶ ἔλεον. Ταῦτα εἶνε τὰ συναισθήματα τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὡς ἐναργῶς καταφαίνονται πάντα ταῦτα καὶ πολλαχοῦ μὲν ἀλλαχοῦ, οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ ἐν τοῖσδε: Δημοσθένης κατ' Ἀριστοκράτους 42, σελ. 633: Τὸ τῆς συγγνώμης ὠφέλιμον, ὃ τοῖς ἀτυχούσιν ὑπάρχειν εἰκὸς παρὰ τῶν ἔξω τῶν ἐγκλημάτων ὄντων, ὅτω ποτὲ τῶν πάντων ἀπόκειται ἄδηλον ὄν, μὴ προδήλου τῆς ἐπιούσης τύχης οὔσης ἐκάστω. — Θουκυδίδης 3, 40, 1: Οὐκ οὖν δεῖ προθεῖναι ἐλπίδα οὔτε λόγῳ πιστὴν οὔτε χρήμασιν ὠνήτην, ὡς ξυγγνώμην ἀμαρτεῖν ἀνθρωπίνως λήφονται. ἄκοντες μὲν γὰρ οὐκ ἔδρασαν, εἰδότες δ' ἐπεδούλευσαν· ξύγγνωμον δ' ἐστὶ τὸ ἀκούσιον. — Πολύβιος 2, 7, 3: Τοῖς μὲν ἐκ τύχης πταίσασιν ἔλεος ἐπιτεταται μετὰ συγγνώμης καὶ ἐπικουρίας, τοῖς δὲ διὰ τὴν αὐτῶν ἀβουλίαν ὄνειδος καὶ ἐπιτίμησις συνεχῶς ἀκολουθεῖ παρὰ τοῖς εὖ φρονούσιν — Λυσίας κατὰ Φίλωνος 10, σελ. 187: "Ὅσοι μὲν τοίνυν διὰ συμφορὰς ἰδίας οὐ μετέσχον τῶν τότε γενομένων τῇ πόλει κινδύνων, συγγνώμης τινὸς ἄξιοί εἰσι τυχεῖν· οὐδενὶ γὰρ οὐδὲν ἐκούσιον δυστύχημα γίγνεται. ὅσοι δὲ γνώμη τοῦτο ἐπραξαν, οὐδεμιᾶς συγγνώμης ἄξιοί εἰσιν· οὐ γὰρ διὰ δυστυχίαν ἀλλὰ δι' ἐπιβουλήν ἐποίησαν αὐτό· καθέστηκε δὲ τι ἔθος δίκαιον πᾶσιν ἀνθρώποις τῶν αὐτῶν ἀδικημάτων μάλιστα ὀργίζεσθαι τοῖς μάλιστα δυναμένοις μὴ ἀδικεῖν, τοῖς δὲ πένησιν ἢ ἀδυνάτοις τῷ σώματι συγγνώμην ἔχειν διὰ τὸ ἠγεῖσθαι ἄκοντας αὐτοὺς ἀμαρτάνειν. — Πλάτων, Νόμ. 731 D: Ἄλλ' ἐλεεινὸς μὲν πάντως ὁ γε ἀδικὸς καὶ ὁ τὰ κακὰ ἔχων, ἐλεεῖν δὲ τὸν μὲν ἰσσημα ἔχοντα ἐγχωρεῖ καὶ ἀνείργοντα τὸν θυμὸν πραύνειν καὶ μὴ ἀκραχολοῦντα γυναικείως πικραινόμενον, τῷ δ' ἀκράτως καὶ ἀπαραμύθητως πλημμελεῖ καὶ κακῶ ἐφιέναι δεῖ τὴν ὀργήν. — Σοφοκλῆς, Φιλοκτήτης 1316: Ἀνθρώποισι τὰς μὲν ἐκ θεῶν | τύχας δοθείσας ἐστ' ἀναγκαῖον φέρειν· | ὅσοι δὲ ἐκούσιόισιν ἐγκαινται βλάβαις . . . | τούτοις οὔτε συγγνώμην ἔχειν | δίκαιον ἐστὶν οὔτ' ἐποικτεῖρειν τινά. — Θουκυδίδης 3, 40, 3: Ἐλεός τε γὰρ πρὸς τοὺς ὁμοίους δίκαιος ἀντιδίδοσθαι, καὶ μὴ πρὸς τοὺς οὔτ' ἀντικτιοοῦντας ἐξ ἀνάγκης τε καθεστῶτας αἰεὶ πολεμίους. — Ὀμηρος Ὀδύσσεια, ω, 380: Καὶ ἀμύνειν | ἄνδρας μνηστῆρας· τῷ και σφέων γούνατ' ἔλυσσιν — πολλῶν ἐν μεγάροισιν, σὺ δὲ φρένας ἔνδον ἰάνθησιν. — Θουκυδίδης 3, 67, 4: Οἴκτου τε ἀξιώτεροι τυγχάνειν οἱ ἀπρεπῶς τι πάσχοντες τῶν ἀνθρώπων· οἱ δὲ δικαίως, ὡσπερ οἶδε, τὰ ἐναντία ἐπιχαρτοὶ εἶναι. — Πολύβιος 15, 17, 5: Οὐ γὰρ εἴ τι πάσχειν ἢ ποιεῖν ἢ διδόναι σφίσι ἐπιταχθήσεται, τοῦτο δεῖν νομίζειν δεινόν, ἀλλ' εἴ τι συγχωρηθήσεται φιλόανθρωπον, τοῦτο μᾶλλον ἠγεῖσθαι παράδοξον, ἐπεὶπερ ἡ τύχη παρελομένη τὸν ἔλεον αὐτῶν καὶ τὴν συγγνώμην διὰ τὴν σφετέραν ἀδικίαν ὑποχειρίους πεποίηκε τοῖς ἐχθροῖς». Εἶνε δὲ πάντα τὰ συναισθήματα ταῦτα φυσήματα ὅλως φυσικά, ὡς ἄριστα ὁ Δημοσθένης ἐν τοῖσδε λέγει: « Ἀδικεῖ τις ἐκῶν; ὀργήν καὶ τιμωρίαν κατὰ τούτου. ἐξήμαρτέ τις ἄκων; συγγνώμην ἀντὶ τῆς τιμωρίας τούτω. οὔτ' ἀδικῶν τις οὔτ' ἐξαμαρτάνων, εἰς τὰ πᾶσι δοκοῦντα συμφέρειν ἑαυτὸν δοὺς οὐ κατώρθωσε μεθ' ἀπάντων; οὐκ ὀνειδίζειν οὐδὲ λοιδορεῖσθαι τῷ τοιούτῳ δίκαιον, ἀλλὰ συνάχθεσθαι. φανήσεται ταῦτα πάντα οὕτως οὐ μόνον ἐν τοῖς νομίμοις, ἀλλὰ καὶ ἡ φύσις αὐτῇ τοῖς ἀγράφοις νόμοις καὶ τοῖς ἀνθρωπίνοις ἔθεσι διώρικεν. (Περὶ τοῦ στεφάνου 274, σελ. 317).